

УДК 37(09)

СПРОБИ ВІДКРИТТЯ УНІВЕРСИТЕТІВ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Ольга РАДУЛ (Кіровоград)

У XVIII ст. на території України існувало два вищих навчальних заклади – у Львові та Києві. У Львові університет був заснований у 1661 р. на базі єзуїтської колегії і до 1773 р. повністю перебував під контролем ордену єзуїтів. 75 % у студентів у ньому становили поляки, решта були українцями та представниками інших етнічних груп. Після поділів Польщі Львів відійшов Австрійській імперії. Для зміцнення централізації влади та онімечення багатонаціональної держави уряд імператора Йосифа II велику увагу приділяв розвитку освіти, зокрема й вищої, тому в 1784 р. ще раз засновується університет у Львові. Низка підрозділів колишньої єзуїтської академії стали його підгрунтям. Львівський університет наділявся такими ж правами, як і інші університети Австрійської держави. У Києві діяла Києво-Могилянська академія, створена у 1632 р. на основі об'єднання братської школи (1615 р.) і Лаврської школи (1631 р.). Однак цей заклад підпорядковувався духовній владі.

Більшість українських земель у другій половині XVIII ст. входила до складу Російської імперії: в середині століття на правах автономії, а згодом у складі кількох губерній. Заснування університетів в Росії відбувається у XVIII ст., зокрема у Петербурзі у 1725 р. і в 1755 р. у Москві. У порівнянні із західноєвропейськими університетами в них не було богословського факультету.

Із відкриттям Московського університету українська громадськість почала розробляти проекти і пропозиції заснування університетів на території України. Вивченню цього аспекту історії вітчизняної вищої школи не приділялося спеціальної уваги. Окрема інформація міститься у дослідженнях С. Сірополка (1937) [7], З. Хижняк (1988) [8], В. Микитася (1994) [4], А. Алексюка (1998) [2]. На підставі цих досліджень та першоджерел у даній статті спробуємо розкрити цю історію.

Одним із перших був проект створення університету в Батурині – місті, в яке із Глухова повинна була бути перенесена гетьманська столиця. На прохання останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського його вихованець Григорій Теплов склав проект майбутнього університету. Зауважимо, що проект не реалізувався, однак має історичну цінність як спроба створення першої світської вищої школи в Україні у складі трьох

факультетів (філософського, юридичного, медичного). Проект був зачитаний у Товаристві Історії і Древностей Російських при Московському університеті та опублікований у «Чтениях» цього товариства [5]. У наш час дослідник педагогіки та історії вищої школи А. Алексюк українською мовою подав уривки з нього у підручнику «Педагогіка вищої освіти України» (1998) [2]. Зупинимося на його характеристиці детальніше.

Проект мав «Вступ» і кілька розділів. У вступній частині аналізується стан шкільної справи в Україні, наголошується, що низький рівень знань випускників чинних навчальних закладів спричинений недостатньою кількістю «знатних і достойних» професорів. Зверталася увага на давнє і постійне бажання багатьох учитися, схильність молоді до наук: «В склонности народа Малороссийского к учению и наукам нимаемого сомнения нет, потому что в Малой России от давнего времени заведенные школы, не имея никакого к себе содержания, а учащиеся и по силе уже обученные никакого одобрения, не токмо по сие время не ослабевают, но еще по временам число учеников большее оказывается, и желающие понять свыше того, что в малороссийских школах преподается, добровольно, положив надежду на щедрость подателей, выходят в Польские училища, Немецкие университеты, а иногда и до Рима прохаживали...» [1, с. 67].

У першому розділі «Проекту» йшлося про прибутки та основні статті витрат. Розділ мав дві частини: 1) прибутки тимчасові; 2) прибутки постійні.

Тимчасові прибутки і витрати призначалися для побудови університетської церкви, будівництва семінарії, помешкань для професорів і магістрів, закупівлі університетської бібліотеки, будівництва друкарні, створення книжкової лавки, закладання ботанічного саду, будівництва анатомічного приміщення, закупівлі фізичних і математичних приладів, хірургічних інструментів, спорудження лікарні.

Постійні витрати призначалися на утримання будівель, придбання книг та інструментів, утримування семінарії, підтримку тієї частини студентів, із середовища яких поповнюватиметься професорсько-викладацький склад, оплату праці церковних діячів, професорів, магістрів (своїх і спеціально

запрошених з інших країн), службовців університету, утримування ботанічного саду, садівників, інших працівників, утримування лікарні, дирекції та службовців.

У проекті також визначалися й можливі джерела фінансування, зокрема, прибутки від друкарні, книжкової лавки тощо.

У другому розділі «Про університетські закони» йдеться про внутрішній розпорядок університету. Зазначено, що фундатором університету і його протектором (покровителем) є граф Кирило Розумовський. Здійснення урочистого відкриття університету передбачалося за зразком європейських університетів з подальшим святкуванням цієї події кожні 50 років.

Ректор мав переобиратися щорічно з професорів. Його обов'язки визначалися за європейськими зразками.

Університетськими справами мав керувати Директоріум у складі ректора і кращих професорів. Директоріум повинен засідати двічі на тиждень. На нього покладалися функції суду і розроблення нових положень, які регулювали б університетське життя.

Спеціальне Положення мало регулювати поведінку студентів. Ніхто зі студентів не міг підлягати будь-якому суду, окрім університетського Директоріуму (за винятками, що передбачали кримінальну відповідальність).

Прийом до університету згідно з проектом мав здійснювати безпосередньо ректор, який особисто проводить іспит. Усі бажаючі навчатися в університеті, зі шкіл малоросійських (і польських), мали подати посвідчення школи «о честном состоянии и поступках», скласти іспит і присягу, обов'язково знати латину, щоб розуміти лекції закордонних професорів, тобто як бачимо, мати певний рівень знань та гарну поведінку.

Зауважимо, що проект уможлилював вступ до університету кріпаків, однак за умови їхнього звільнення з кріпацтва. В такому разі «відпускна» поміщика мала зберігатися в архіві університету й повертатися випускникові після закінчення навчання. Якщо ж молода людина не виправдовувала сподівань, тоді «відпускна» поверталася б поміщикові. Студентам, зокрема й вихідцям із соціальних низів, дозволялося носити шпагу або шаблю.

Певні вимоги висувалися до студентів. Насамперед, кожен студент був зобов'язаний беззаперечно дотримуватися університетських законів за прийнятою формою. Навчання в Батуринському університеті мало тривати не менше трьох років. За пропущені навчальні години студентом передбачався штраф. Після закінчення навчання кожен студент мусив звітувати про досягнуті успіхи на публічних диспутах, надрукувавши заздалегідь

відповідний текст. Ті випускники, які успішно пройшли вся випробування, мали отримати атестат за підписом ректора. Передбачалося в такий же спосіб присвоювати звання магістра, доктора і професора.

Відповідно до проекту, професор мав читати лекції чотири дні на тиждень по дві години щодня, а педагогічне навантаження магістра мав визначати ректор.

Співробітникам університету передбачалися всілякі пільги. Зокрема, їхні помешкання звільнялися від будь-яких постояльців.

Особливу пошану мали виявляти ректору. Проектом прописувався спеціальний церемоніал: під час публічних актів ректор одягає спеціальне вбрання з прикрасами й офіційними відзнаками, за звичаями вченого корпусу йому віддаються належні почесні. Ректор визначає розпорядок навчання, і всі викладачі і студенти мають виконувати його вказівки.

Батуринський університет урівнювався в правах із Московським університетом.

Згідно з третім розділом проекту передбачалася організація семінарії при університеті, в якій мало навчатися 40 учнів. Мета семінарії полягала у підготовці для університету вчителів, докторів, магістрів і професорів з малоросіян, щоб не потрапити в залежність від уже існуючих училищ Києва, Чернігова, Переяслава, Білгорода.

До навчальної програми семінарії Г. Теплов включив вивчення латинської мови, латинської літератури, історії, географії, арифметики, геометрії, французької і грецької мов, музики, фехтування.

До семінарії повинні прийматися діти зі збіднілих шляхетських родин, вихідці з середніх і нижчих станів, з тим, щоб українців, або як зазначалося у документі «природные малорусские люди», могли здобути ґрунтовну освіту. Семінаристи мали утримуватися за державний кошт, а ті з них, хто вступив до університету, забезпечувалися б житлом і стипендією.

Продовжувати навчання в університеті, згідно проекту, мали 20 найбільш здібних випускників семінарії. Передбачалося, що після закінчення університету вони повинні були 10 років відпрацювати в ньому на науково-педагогічній роботі. Інші 20 випускників семінарії, які не виявили здібностей до «вищих наук», мали відпрацювати в університеті 20 років на різних посадах.

Кожен учитель семінарії, магістр чи професор, влаштовуючись на роботу, складав присягу.

У четвертому розділі проекту «Про університет та його професії» визначається зміст навчання в університеті: латина, риторика,

логіка, метафізика, геральдика, історія, географія, філософія, «нрави природні», юриспруденція, природничі науки (теоретична, прикладна й експериментальна фізика, математика, анатомія, хімія, ботаніка, історія природи, геодезія та астрономія).

Згідно з проектом Батуринського університету навчальний процес у закладі очолює ректор. Він особисто чотири рази на рік у семінарії та університеті приймає екзамени, один раз – прилюдно. Перед початком навчального року він виголошує публічну промову, славить імператора і протектора, визначає кращих студентів. Вибори нового ректора проводяться в кінці кожного навчального року.

Визначалися й завдання допоміжних служб університету. Зокрема, йшлося про директора економічної контори, про друкарню, про бібліотеку, про майстерню з відлиття друкарського шрифту – латинського й слов'янського, про книжкову лавку, про майстерню з переплетення книжок, про лабораторії, про лікарню, про карцер, про лікаря, про коло обов'язків духівника університету.

Кирило Розумовський, маючи проект університету, листувався з професором Московського університету Міллером у справі заснування вищого навчального закладу у Батурині, а у 1761 р. навіть відвідав університет у Москві і оглядав його [7, с. 201].

У 1763 р. гетьман К. Розумовський разом із генеральною старшиною склали на ім'я Катерини II петицію про відновлення колишніх прав і привілеїв Малоросії. З-поміж різних пропозицій нашу увагу привертають питання про відкриття двох університетів (у Києві та Батурині) та кількох гімназій на зразок західноєвропейських. Так, у пункті 19 говорилося: «Завести и в Малой России два университета и несколько гимназий; первый из оных университетов, состоящий в четырех факультетах, может быть в Киеве, на том месте, где ныне Киево-братский училищный монастырь, из которого монахов должно вывести, и на том месте построить дома для учителей и учеников; ибо во время основания Киевских школ антецессором моим, малороссийским гетманом Петром Конашевичем-Сагайдачным, а после того митрополитом Петром Могилою, монастыря там не было, а было только братство, то есть такое место, где могли жить светские и духовные люди, приходящие для учения; а другой в Батурине, состоящий из трех факультетов, кроме богословского ... Оные университеты и гимназии всеподданейше просим, чтоб в вечные времена состояли в всемилостивейшем Вашего

императорского величества протекции, а непременно кураторами Киевского университета чтоб был первым гетман, а вторым митрополит киевский для богословского факультета, в который он, согласно с гетманом должен определять профессоров из монахов или из белых священников и наблюдать за ними, чтоб они никакого противного православного вероучения не вводили, а Батуринского и гимназий чтоб куратором был гетман» [4, с. 178].

Одночасно висловлювалася пропозиція відкриття при університетах і гімназіях друкарень для видання церковних і світських книжок, які б не суперечили православ'ю і самодержавству та виходили б під наглядом кураторів. Кошти на утримання університетів і гімназій пропонувалося збирати із церковних прибутків, митних зборів та частково з податків на військо.

У 1764 р. професор Московського університету Пилип Дільтей у своєму проекті системи освіти в Росії намічав відкриття університету в Україні, у Батурині. Тоді ж на ім'я Катерини II надійшла петиція української шляхти та козацької старшини разом з гетьманом про відкриття університетів у Києві та Батурині. Однак всі ці прохання і звернення враховані не були, університети на території України не були засновані, навіть на базі Києво-Могилянської академії, де були професори, студенти та приміщення.

У 1765 р. тодішній управитель України П. Румянцев подав проект про заснування університету у Чернігові або Києві [7, с. 201].

На початку 1766 р. адміністрація київської академії звернулася до генерал-губернатора Глібова з клопотанням про підтвердження своїх прав і привілеїв. Генерал-губернатор, зі свого боку, направив 1 лютого 1766 р. доповідь Катерині II. Серед низки прохань у доповіді висловлювалася пропозиція про відкриття в академії принаймні двох факультетів – математичного і медичного, що означало б перетворення академії на університет. Однак це не було зроблено. Катерина II обмежилася тільки тим, що на підтримку Київської академії розпорядилася тимчасово видавати їй щорічно по 500 карбованців [4, с. 180–182].

Громадськість продовжувала висловлювати стурбованість станом середньої і вищої освіти в українських землях. Коли Катерина II у 1767 р. вирішила створити Комісію для вироблення проекту нового Уложення, українське населення підготувало накази депутатам, що мали взяти участь у роботі цієї комісії. Низка наказів, зокрема чернігівської, переяславської, київської, стародубської, ніжинської, батуринської, сумської громад, домагалася відкриття

університету в Україні, до того ж більшість наказів не визначала місця заснування вищої школи, тільки наказ переяславської громади визначав Переяслав, київської – Київ, сумської – Суми.

У наказі малоросійським депутатам Глухівська громада мотивувала відкриття університету в Україні так: «А и в здешнем народе и особеннейшая к наукам склонность и охота выдается, но, за отдаленностью от здешнего краю университетов и другими препятствующими неудобствами, не имеют к тому способу, а иные, отсылая детей своих в иностранные земли, приходят в оскудение. Для того Её Императорского Величества всеижайше просыть, дабы всемилостивейше повеленно было учредить в Малой России рады свободных нужнейших наук университет и тот университет императорскими своими сохранить привилегиямы, дабы и здешнее юношество чрез просвещение в науках могли удобнейше поспешествовать службою своею в пользу Государственную» [7, с. 202].

Слобідське дворянство домагалось впровадження в Харківському колегіумі університетської програми з додатковими класами і вивченням французької та німецької мов, математики, геометрії, інженерної справи, артилерії, геодезії та малювання [4, с. 182].

Усі ці звернення до імператриці про заснування університету на українських землях залишилися тільки історичними пам'ятками. Наприкінці 1768 р. Комісія з укладання проекту нового Уложення просто була розігнана.

Однак у XVIII ст. була ще одна спроба відкрити вищу школу. Такий задум належав Григорію Потьомкіну і пов'язаний із просуванням кордонів Російської імперії на південь України. У 1783–1784 рр. він заклад неподалік невеликого татарського села Кайдаки на березі Дніпра місто Катеринослав як адміністративний центр «малоруського» південного краю – Катеринославського намісництва і водночас задумав відкрити в новому місті університет з академією мистецтв

та музики і ботанічний сад. Як зауважує С. Сірополко, 16 січня Сенат навіть видав наказ про те, що Катерина II дозволила на дарованій нею князю Г. Потьомкіну землі при озерках у Катеринославі збудувати дім для приміщень грецької гімназії та інших шкіл, що мали належати до Катеринославського університету [7, с. 207]. Почали навіть будувати професорський корпус. На кафедру історії запрошували французького офіцера Гюшена. Передбачалося будівництво астрономічної обсерваторії та гуртожитку (бурси) на зразок Латинського кварталу [4, 184–185]. Однак через початок нової війни з турками і ці наміри не здійснилися.

Отже, у другій половині XVIII ст. існували різні проекти і пропозиції створення університетів на території України, які з так і не втілилися в життя і залишилися історичними пам'ятками.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Со введением и примечаниями Н. И. Петрова: Отделение 2: в 5 т. – К., 1904–1908. – Т. 3.
2. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: Підручник / А. М. Алексюк. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
3. Лазаренко Є. К. 300 років Львівського університету / Є. К. Лазаренко. – Львів, 1961.
4. Микитась В. Л. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Л. Микитась. – К.: Абрис, 1884. – 288 с.
5. Проект к Учреждению Университета Батуринского, 1760 года. Писан Гр. Ник. Тепловым для графа Гетмана // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. – М., 1863. – Кн. 2. – С. 67–85.
6. Радул О. С. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.): Монографія / О. С. Радул. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. – 536 с.
7. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.
8. Хижняк З. И. Києво-Могилянская академия / З. И. Хижняк. – К.: Вища школа, 1988. – 265 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Радул Ольга Сергіївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: історія вітчизняної освіти і виховання.